

Human Rights Mechanisms Governing Electronic Contracts under Iranian Law and International Conventions

Amin Karimpour Aliabad^{1*}

1. Department of Law, Yas.C., Islamic Azad University, Yasuj, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article Type: Original

Research

Pages: 269-284

Article history:

Received: 19 Mar 2026

Edition: 04 Apr 2026

Accepted: 28 Apr 2026

Published online: 22 Jun 2026

Keywords:

Electronic Contracts, Human Rights, Consent, Offer and Acceptance, International Instruments.

Corresponding Author:

Amin Karimpour Aliabad

Address:

Iran, Yasuj, Islamic Azad University, Yas.C., Department of Law.

Orchid Code:

0000-0002-1896-4292

Email:

4231891915@iau.ir

ABSTRACT

Background and Aim: Electronic contracts, as a significant economic and technological development, have given rise to a distinct body of legal rules and regulations. At the same time, the relationship between such developments and human rights mechanisms remains a matter of scholarly debate. Accordingly, the present study seeks to examine the human rights mechanisms governing electronic contracts under Iranian law and international human rights instruments.

Materials and Methods: This study is qualitative in nature and employs a comparative research method.

Ethical Considerations: The authors observed the ethical principles and standards applicable to academic research and writing, including academic integrity and proper attribution to sources.

Findings: International instruments, including the *Universal Declaration of Human Rights* and the *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, expressly recognize—or provide a basis for inferring—standards such as equality, justice, protection of employment, and individuals' freedom to earn income. An examination of international and domestic instruments indicates that principles such as consent, protection of private property, utility, and the capacity to provide and offer services are reflected in the rules governing electronic documents and contracts.

Conclusion: International instruments and conventions approach electronic contracts primarily on the basis of the benefit and free consent of the individual or the contracting parties, with the ultimate objective of enabling the provision of services to the public, recognizing individuals' needs as rights, and facilitating economic interaction. Although domestic legal instruments take into account the parties' consent, utility, and the provision of services.

Cite this article as:

Karimpour Aliabad, A. "Human Rights Mechanisms Governing Electronic Contracts under Iranian Law and International Conventions". 2026.

دوره ۳، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۵

سازوکارهای حقوق بشری حاکم بر قراردادهای الکترونیکی در قوانین ایران و مقاوله‌نامه‌های بین‌المللی

امین کریم‌پور علی‌آباد^۱*

۱. گروه حقوق، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۲۶۹-۲۸۴

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۲۸

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۱/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

چکیده

زمینه و هدف: قراردادهای الکترونیکی به‌عنوان تحول مهم اقتصادی و تکنولوژیکی، مقررات خاصی را پدید آورده است. در عین حال نسبت این تحولات با سازوکارهای حقوق بشری محل بحث است که در پژوهش حاضر تلاش شده تا سازوکارهای حقوق بشری حاکم بر این قراردادها در قوانین ایران و اسناد حقوق بشری بررسی شود.

مواد و روش‌ها: مقاله حاضر از نوع کیفی و روش مورد استفاده مقایسه‌ای است.

ملاحظات اخلاقی: اصول و ملاحظات اخلاقی نگارش تحقیق عملی از جمله اصل امانت‌داری مورد توجه نویسندگان مقاله بوده است.

یافته‌ها: در اسناد بین‌المللی از جمله اعلامیه جهانی حقوق بشر و میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، معیارهایی از جمله برابری، عدالت، حمایت از اشتغال و درآمد آزاد افراد بیان شده یا قابل استنباط است. مطالعه اسناد بین‌المللی و داخلی نشان داده است که اصول رضایت، حمایت از مالکیت آزاد، سودمند بودن، قابلیت ارائه و عرضه خدمات در مقررات مربوط به اسناد و قراردادهای الکترونیکی قابل مشاهده است.

نتیجه: نگرش اسناد و مقاوله‌نامه‌های بین‌المللی نسبت به قراردادهای الکترونیکی مبتنی بر سود و رضایت شخصی یا طرفین قرارداد است که در نهایت بتواند خدماتی برای مردم عرضه دارد، نیازهای آنان را به‌عنوان حقوق آنان لحاظ نموده و شرایطی جهت تعامل اقتصادی ایجاد نماید. در اسناد داخلی هرچند رضایت طرفین، قابلیت سودمندی و ارائه خدمات لحاظ شده است.

واژگان کلیدی:

قراردادهای الکترونیکی، حقوق بشر، رضایت، ایجاب و قبول، اسناد بین‌المللی.

نویسنده مسئول:

امین کریم‌پور علی‌آباد

آدرس پستی:

ایران، یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد یاسوج، گروه حقوق.

کد ارکید:

۰۰۰۰-۰۰۰۲-۱۸۹۶-۴۲۹۲

پست الکترونیک:

4231891915@iau.ir

۱. مقدمه

قراردادهای الکترونیکی نوع جدیدی از قراردادها هستند که به مدد تجهیزات، ابزارها و ساختارهای ارتباطی از جمله اینترنت پدید آمده‌اند. این نوع از قراردادها در شکل و شیوه انجام قراردادها، بسیار متفاوت از قراردادهای سنتی هستند و در نوع خود، از ابزارهای نوینی جهت برقراری ارتباط میان طرفین معامله، ابزارهای ایجاد تعهد و تضمین در قراردادها، اختتام قراردادها و رسیدگی به تعهدات طرفین بهره می‌برند. بدین ترتیب امروزه با تحول در دنیای ارتباطات، تعاملات افراد نیز وارد مرحله دیگری شده است که هریک از طرفین را به نحوی متفاوت از معاملات سنتی به یکدیگر مرتبط می‌سازد. بر این اساس، معاملات و قراردادهای الکترونیکی دارای ویژگی‌های متمایزی هستند که نشان‌دهنده تفاوت آنان با سایر قراردادها است.

بدین معنا که معاملات و قراردادهای الکترونیکی نوعی از قرارداد مذاکراتی در فضای دیجیتالی و از جمله در فضای اینترنتی هستند که از لحاظ الکترونیکی مشابه ابزاری است که از سوی معیارهای از پیش تعریف شده از سوی طرفین (قرارداد) را مطابقت می‌دهد. نوع ویژه این قراردادها یعنی قراردادهای هوشمند از ویژگی خودکار بودن برخوردار هستند و به عبارت دیگر در قراردادهای هوشمند نوعی سازوکار اینترنتی از پیش معین شده برای طرفین قرارداد تعبیه شده که در نهایت بر سر مفاد آن توافق کرده و قراردادی را شکل می‌دهند.

بنابراین قراردادهای یاد شده نوعی سازوکارها را فراهم می‌سازند که شرایط از پیش توافق شده را در بستری اینترنتی و الکترونیکی فراهم می‌سازند. در این نوع از قراردادها نیز تلاش بر این است تا

رضایت طرفین قرارداد جلب شوند و تنها به دلیل شرایط از پیش معین شده، خودکار هستند و بدون مداخله عوامل انسانی شکل می‌گیرند و وظیفه خود را انجام می‌دهند. در این منظومه حقوقی، قراردادهای الکترونیکی یک مدل حقوقی از قرارداد را به وجود می‌آورند که در نهایت باعث تسهیل در امور قرارداد، آگاهی طرفین از قرارداد و تسریع معامله شده و بیش از آنکه بر ابزارهای انسانی متکی باشد، با استفاده از ابزارهای الکترونیکی هوشمند انجام می‌شود که خود گویای خودکار بودن ابزارهای مورد استفاده در این قراردادها است.

با این حال قراردادهای هوشمند نظیر هر قرارداد دیگری می‌بایست دارای اعتبار حقوقی و قانونی باشند که در این صورت برای طرفین شناخته شده و قابل استناد است. اما از جهت دیگر، قراردادهای الکترونیکی نیازمند آن هستند تا در پرتو اصول و معیارهای حقوق بشری نیز سنجیده شوند، زیرا ایجاد شدن این قراردادها در فضای الکترونیکی نباید باعث شود تا این قراردادها بدون توجه به اصول مالکیت، اصل آزادی و حاکمیت اراده، حقوق و تعهدات متقابل طرفین در قراردادها و... نادیده گرفته شود. پرسش پژوهش این است: معیارهای حقوق بشری حاکم بر قراردادهای الکترونیکی در اسناد داخلی ایران و مقاوله‌نامه‌های بین‌المللی شامل چه مواردی است؟ فرضیه این است که اصول رضایت، ارائه خدمات به عموم و بهره‌وران، گسترش عدالت و حمایت از منافع اقتصادی شهروندان معیارهایی هستند که قراردادهای الکترونیکی می‌توانند در زمره اصول حقوق بشری قرار گیرند. بر این اساس در مقاله حاضر تلاش بر این است تا با

دستاوردهای تکنولوژیکی از جمله در حوزه اقتصادی حائز اهمیت هستند. این رویکرد در عرصه قراردادهای الکترونیکی و انواع آن به نحوی است که نیازمند تطبیق اسناد بین‌المللی حقوق بشری و اسناد داخلی در ایران است. بر مبنای دستاوردهای پژوهش، از نظر اسناد حقوق بشری بین‌المللی یعنی اعلامیه جهانی حقوق بشر و میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، قراردادهای الکترونیکی واجد حمایت از حق بر مالکیت و آزاد بودن افراد جهت منتفع شدن از منافع اقتصادی ناشی از قراردادها هستند. همچنین آزادی و حاکمیت اراده آنان نیز پذیرفته شده و قراردادها بر مبنای رضایت افراد بنا شده که تداوم این رویه در قراردادهای الکترونیکی ضمن پایبندی به ارکان معامله، زمینه را برای حمایت از اصول حقوق بشری از جمله در حوزه اقتصادی فراهم می‌آورد.

۵. بحث

۵-۱. اسناد و قوانین بین‌المللی حقوق بشری و قراردادهای الکترونیکی

قراردادهای الکترونیکی برای بهبود و ارتقاء تعاملات اقتصادی پدید آمده‌اند و این امر نیازمند تطبیق آنان با حقوق شهروندان است تا بتوانند با اطمینان از این وضعیت جدید بهره ببرند (ناصر، ۱۳۹۷، ۱۳۶). به همین دلیل بررسی ابعاد حقوق بشری قراردادهای الکترونیکی در نزد اسناد بین‌المللی از جمله اعلامیه جهانی حقوق بشر و میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی که ارتباط قابل توجهی با حقوق اقتصادی و به‌طور جزئی‌تر در حوزه قراردادها از جمله عرصه الکترونیکی دارند،

برجسته کردن برخی از اصول مهمی حقوق بشری، ارتباط و نسبت اصول حاکم بر قراردادهای الکترونیکی را با اصول یادشده مورد بررسی قرار داده شود. بدین معنا که در قراردادهای الکترونیکی، اصول و معیارهای حقوق بشری از جمله اصل آزادی، مالکیت، عدالت، رضایت طرفین، حاکمیت اراده و... از منظر حقوق بشری و در قراردادهای الکترونیکی بررسی و مورد ارزیابی قرار گیرد.

۲. مواد و روش‌ها

مقاله حاضر با استفاده از روش مقایسه‌ای و ابزار کتابخانه‌ای انجام شده است. داده‌های مرتبط با بحث حاضر به شیوه اسنادی و کتابخانه‌ای بوده که در نهایت با روش استنباطی و سنجش و تطبیق معیارهای مطرح شده در ارتباط با حقوق بشر و قراردادهای الکترونیکی نیز تحلیل شده است.

۳. ملاحظات اخلاقی

در مراحل مختلف نگارش مقاله حاضر، اصول اخلاقی مورد توجه قرار گرفته است.

۴. یافته‌ها

قراردادهای الکترونیکی شکل جدیدی از قرارداد هستند که اگرچه در عرصه اقتصادی و قراردادها، تحولات مهمی رقم زده‌اند، اما این تغییرات نباید با اصول و معیارهای تشکیل قراردادها یعنی رضایت، ایجاب و قبول، رضائی بودن توافق، عمل به تعهدات و رعایت عدالت میان طرفین معامله ناهمخوان باشد. به همین دلیل تغییرات شکلی در قراردادها نباید ماهیت آنان را در ضدیت با ارکان قراردادها قرار دهد. در این میان معیارهای حقوق بشری همواره به‌عنوان اصولی ناظر و معیار در رسیدگی به

می‌تواند زمینه را برای سنجش سازوکارهای حقوق بشری در قراردادهای الکترونیکی به ما نشان دهد.

۵-۱-۱. به رسمیت شناختن حق مالکیت

حق مالکیت اصل اولیه و شناخته شده در قراردادهای مختلف از جمله در قراردادهای الکترونیکی است؛ زیرا تا زمانی که مالکیت وجود نداشته باشد، حق افراد برای بهره‌مندی از منافع اقتصادی نیز بوجود نخواهد آمد. در اعلامیه جهانی حقوق بشر و در ماده هفتم آن چنین آمده است: «همه در برابر قانون مساوی هستند و حق دارند بی هیچ تبعیضی از حمایت یکسان قانون برخوردار شوند. همه حق دارند در مقابل هر تبعیضی که ناقض اعلامیه حاضر باشد و بر ضد هر تحریکی که برای چنین تبعیضی به عمل آید، از حمایت یکسان قانون بهره‌مند گردند» (اعلامیه جهانی حقوق بشر، ۱۹۴۸). بنابراین بهره‌مندی و حمایت یکسان شهروندان در پیشگاه قانون، وجه مهم به رسمیت شناختن حق مالکیت افراد است که در میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مصوب ۱۹۶۶ نیز به آن اشاره شده و در ماده سوم خود آورده است: «دولت‌های عضو این میثاق متعهد می‌شوند که حق مساوی مردان و زنان را در برخورداری از تمام حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی که در این میثاق آمده، تامین نمایند» (میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی سازمان ملل متحد، ۱۹۶۶). بنابراین برابری و تساوی آحاد جامعه در معاملات و قراردادها اصلی پذیرفته شده است که در قراردادهای الکترونیکی نیز حاکم است.

در همین زمینه، سازمان جهانی مالکیت معنوی نیز به‌عنوان یک قانون تخصصی در زمینه حمایت از

قراردادهای نوین به همین موضوع اشاره کرده که دربرگیرنده مالکیت‌های مختلف در فضای مجازی و از جمله در حوزه قراردادهای الکترونیکی است. سازمان مالکیت معنوی در سال ۱۹۶۷ تشکیل شد و اهداف آن را ترویج حمایت از مالکیت فکری در سراسر جهان با همکاری دول و سازمان‌های بین‌المللی اعلام کرد (بیگدلی، ۱۳۹۵، ۴۴). به علاوه اینکه این سازمان که بعد از ادغام دو کنوانسیون برن و پاریس در سال ۱۸۹۳ توانست در سال ۱۹۷۴ به‌عنوان چهارمین سازمان تخصصی سازمان ملل شناخته شود (لطیفی، ۱۳۸۱، ۲۶).

در رویکردها و اهداف این سازمان، علاوه بر بحث مالکیت، عدالت و رقابت برای بهره‌مندی متقاضیان در قراردادهای الکترونیکی نیز مدنظر است. به‌طوری‌که رقابت و جلوگیری از سوءاستفاده از حقوق مالکیت فکری در قراردادهای الکترونیکی در ماده ۸۲ معاهده اروپایی نیز که تنظیم‌کننده رفتارها و اقدامات یک‌جانبه واحدهای اقتصادی است، در نظر گرفته شده و مطابق آن، هرگونه سوءاستفاده از وضعیت مسلط توسط واحدهای اقتصادی را منع نموده است. این ماده می‌تواند روش‌های مختلف اجرای حقوق مالکیت فکری توسط صاحبان آنها را تحت تأثیر قرار دهد. در این باره نیز که دیوان اروپایی به‌طور مکرر، تأکید دارد که اجرای حقوق مالکیت فکری اصولاً باید با قواعد رقابتی در مواد ۸۱ و ۸۲ هماهنگی داشته باشد (اندرمن و کالاهر، ۲۰۰۶، ۷۸). بر این اساس، حقوق اتحادیه اروپایی بر اساس قواعد رقابتی مندرج در مواد ۸۱ و ۸۲ معاهده اروپایی، درصدد ایجاد توازن منطقی میان حقوق مالکیت فکری و قوانین رقابت است. این

یادشده ماده ۲۳ اعلام می‌دارد: «قرارداد از لحظه‌ای که قبول ایجاب مطابق مقررات این کنوانسیون نافذ می‌شود، منعقد می‌گردد».

یا در ماده ۲۴ چنین آورده شده است: «"ایجاب" اعلام قبول یا انواع دیگر اظهار و بیان اراده زمانی به مخاطب واصل می‌گردد که شفافاً به آگاهی وی رسانده شود یا به‌وسیله دیگری شخصاً به وی تحویل داده شود یا به محل تجارت یا به نشانی پستی اول یا اگر فاقد محل تجارت و آدرس پستی است به محل اقامت وی تحویل گردد». بنابراین نظریه وصول به‌عنوان شرط و قاعده‌ای که رضایت را پایه انعقاد قرارداد لحاظ کرده است، اصلی حقوق بشری است که بدون آن نباید قراردادی به نام منافع مردم از جمله در حوزه اقتصادی ثبت و لحاظ شود. ضمن اینکه از لحظه وصول نامه به ایجاب‌کننده، آثار قرارداد برای طرف پذیرنده ضرورت دارد و می‌بایست بر مبنای تعهدات، نسبت به ایفای نقش و مسئولیت خود اقدام نماید. بدین ترتیب اظهار قبول از سوی قبول کننده به‌معنای رضایت و پذیرش قرارداد تلقی شده و حسب مفاد قرارداد، مسئولیت و تعهدات وی مشخص می‌شود.

اصل رضایت در قراردادها به‌مثابه اصلی که با اراده آزاد سروکار دارد، به منزله حق شهروندان در بهره‌مندی از هر نوع قراردادی هستند که منافع آنان را تضمین نماید، اما نباید مخالف قوانین و مقررات باشد. در این راستا در ماده چهارم میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مصوب ۱۹۶۶ ذکر شده: «دولت‌های عضو این میثاق، تصدیق می‌کنند که در برخورداری از حقوقی که مطابق این میثاق برای دولت (عضو) مقرر شده است، آن دولت نمی‌تواند این حقوق را تابع محدودیت‌هایی نماید، مگر

قواعد بر اساس تفسیر دیوان دادگستری اتحادیه اروپایی از مفاد معاهده اروپایی و نیز به‌وسیله مقرراتی که در قالب آن آئین‌نامه با دستورالعمل از سوی شورا و کمیسیون اروپایی وضع می‌شود، اجرا می‌گردد. قواعد یادشده به خوبی گواه حمایت از حقوق مالکیت افراد، برابری و عدالت و رقابت در قراردادهای الکترونیکی است که طرفین قرارداد بتوانند بر مبنای اصول برابر و مبتنی بر حفظ حقوق اقتصادی خود وارد این عرصه شوند.

۵-۱-۲. ایجاب و اعلام قبول در قرارداد

در قوانین بین‌المللی نیز قرارداد اعم از قراردادهای سنتی و مکتوب یا قراردادهای الکترونیکی تحت قوانین و مقرراتی از جمله اصل رضایت قرار دارند. همان‌طور که در این باره اسناد جهانی بر «نظریه وصول» به عنوان سازوکار ایجابی انعقاد قرارداد توجه نشان داده‌اند. این نظریه با استناد به کنوانسیون بیع بین‌المللی لحاظ شده است. حسب ماده ۱۵ کنوانسیون «ایجاب از زمان وصول به‌وسیله مخاطب ایجاب، نافذ است». همچنین مطابق ماده ۲۳ کنوانسیون، قرارداد از لحظه نفوذ منعقد می‌شود و به این دلیل که مطابق ماده ۲۴ کنوانسیون، قبول از زمان وصول به ایجاب‌کننده نافذ است، از همان لحظه وصول قبول به ایجاب‌کننده قرارداد منعقد می‌شود (زانگر، ۲۰۰۲، ۳۴). علاوه بر این، اگر ماده ۲۳ کنوانسیون ملاک نبوده، مطابق بند ۲ ماده ۱۸ کنوانسیون هم‌زمان وقوع قرارداد قبول کننده مطرح و لحاظ شده بود، اما به جهت اهمیت موضوع و پیامدهایی که بر تعیین زمان انعقاد قرارداد ایجاد می‌شود، کنوانسیون در ماده ۲۳ به آن تصریح کرده است (قربان‌وند، ۱۳۸۹، ۲۷۸). حسب کنوانسیون

۵-۱-۳. حمایت از منافع و نیازهای اقتصادی شهروندان

برآورده نمودن نیازهای شهروندان بخشی از فرصت‌های قراردادهای الکترونیکی است که به ایده‌های نوپا منجر شده و راهگشای مشکلات اقتصادی در جوامع باشد (کاظمی‌فرد، ۱۴۰۲، ۱۹۲). این در حالی است که منفعت داشتن و تأمین منافع افراد جامعه با استفاده از ابزارهای مالی و اقتصادی، موافق حقوق بشر است. زیرا بخشی از ایده حقوق بشر ناظر بر کار، تأمین اجتماعی، سطح مناسب زندگی، رفاه، حق مشارکت در زندگی و... است (توحیدی، ۱۳۸۴، ۱۹). در این صورت اگر استفاده از قراردادهای الکترونیکی بتواند باعث ارتقاء سطح زندگی شهروندان و گسترش رفاه از منظر حل و رفع مشکلات شهروندان شود، به نوعی حمایت از حقوق افراد تلقی می‌شود و توسعه حقوق اقتصادی بخشی از فرصت‌های قراردادهای الکترونیکی در عصر دیجیتال باشد (جوادی شریف عریانی، ۱۴۰۴، ۱۷۵). همچنان که در اسناد بین‌المللی بحث منفعت داشتن که هم از ارکان معاملات و قرارداد و هم از سازوکارهای حمایت از حقوق شهروندان است، در نزد برخی از معاهدات و کنوانسیون‌های بین‌المللی قابل مشاهده است. در این باره، گروه ویژه اقدام مالی نیز یکی از مهم‌ترین کنوانسیون‌های بین‌المللی اقتصادی است. به‌طور مثال مطابق رویکرد این گروه، ارزشهای دیجیتال به‌عنوان یکی از ابعاد مهم قراردادهای الکترونیکی اقداماتی را به ثمر می‌رسانند که نتایج آن موافق حقوق بشر تلقی شده و از حقوق اقتصادی شهروندان حمایت به عمل می‌آورد. مطابق این رویکرد: بازنمایی دیجیتالی ارزش در نظر گرفته می‌شود. قابلیت انتقال یا

محدودیت‌ها به موجب قانون و در تطابق با ماهیت حقوق مذکور و به منظور توسعه رفاه عمومی در یک جامعه دموکراتیک اعمال گردد». بر این اساس، از جمله معیارها و اصول بنیادین حقوق بین‌الملل خصوصی توجه به حاکمیت اراده در قراردادهای الکترونیکی است که در اصول مقرر رم یک لحاظ شده است.

مطابق ماده ۳ از قانون یادشده، حاکمیت اراده طرفین مدنظر قرار گرفته است که در این ماده آورده شده که طرفین قرارداد از این اختیار برخوردار هستند که هر قانونی را که مورد توافقشان است، به‌عنوان قانون حاکم بر قرارداد مورد گزینش قرار دهند، حتی اگر این قانون به‌طور مستقیم با قلمرو جغرافیایی آنان ارتباطی نداشته باشد. بنابراین در قانون بین‌المللی یادشده آزادی اراده در انتخاب قانون حاکم به‌عنوان یکی از معیارهای اساسی این نظام حقوقی مطرح است که به طرفین اجازه می‌دهد تا بر مبنای خواست و توافق خود چارچوب حقوقی مدنظر را برای روابط قراردادی خود معین کنند (گل‌محمدی ننه‌کران و نسب‌پور مولائی، ۱۴۰۳، ۱۹۱). بنابراین اصل رضایت، اراده آزاد و حاکمیت اراده، اصول مهم اقتصادی هستند که عامل مهمی برای شکل‌گیری قرارداد و در حمایت از حقوق شناخته بشری هستند که در اعلامیه جهانی حقوق بشر و میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به ابعاد آن اشاره شده است. احترام به خواست و مطالبه طرفین قرارداد همسو با اصل انتخاب و آزادی در مناسبات حقوق بشری است که بخشی از حقوق اقتصادی شهروندان را نیز تشکیل می‌دهد.

دلیل که زمانی به یک مال، دارایی اطلاق می‌شود که در اختیار دارنده آن باشد و برای رفع نیازهای خود از آن بهره ببرد.

۵-۱-۴. توانایی ارائه خدمات به شهروندان

دسترسی عادلانه، برابر و منصفانه و ارائه خدمات مطلوب به شهروندان بخش مهمی از حقوق بشر در دوران معاصر است (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۹۳، ۶۷). به‌طوری که در بند دوم از ماده اول میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی سازمان ملل متحد نیز بحث بهره‌مندی عادلانه و مطلوب شهروندان به عنوان یک ضرورت مطرح شده که پیش‌نیاز آن وجود یک اقتصاد شکوفا و مبتنی بر همکاری است. در این بنده بر آزاد بودن افراد در انعقاد قرارداد و بهره‌گیری از منابع طبیعی اشاره شده و آمده است:

۲- تمام ملت‌ها می‌توانند برای اهداف خود، بدون لطمه زدن به تعهدات ناشی از همکاری‌های اقتصادی بین‌المللی که بر مبنای اصول سود متقابل و حقوق بین‌المللی، آزادانه (منعقد شده است) ثروت‌ها و منابع طبیعی‌شان را مصرف نمایند. در هیچ موردی نمی‌توان ملتی را از وسایل امرار معاش خود محروم نمود.

همین رویه به عنوان یک حق در ماده دوم میثاق نیز مورد تأکید قرار گرفته و در آن آمده است: «هر دولت عضو این میثاق متعهد می‌گردد که به‌طور انفرادی و یا از طریق همکاری‌های بین‌المللی، به‌ویژه اقتصادی، فنی و با (استفاده از) حداکثر منابع موجود و با کلیه وسائل مناسب به‌ویژه ابزارهای قانون‌گذاری در جهت دستیابی و تحقق کامل حقوق شناخته شده در این میثاق، اقدام

معامله به‌صورت دیجیتالی دارند. قابل استفاده برای اهداف پرداخت یا سرمایه‌گذاری هستند (گروه ویژه اقدام مالی (FATF)، ۲۰۱۹، ۴). بنابراین معیارهای یادشده از سوی گروه ویژه اقدام مالی گویای هم-سویی قراردادهای الکترونیکی با ارکان معامله از جمله اصل داشتن ارزش و اعتبار برای متعاملین است.

به هر صورت، بخش مهمی از اعلامیه جهانی حقوق بشر به حقوق اقتصادی اختصاص یافته که حقوق مالی نیز بخش مهمی از آن تلقی می‌شود. در اعلامیه جهانی حقوق بشر ۱۹۴۸ (Universal Declaration of Human Rights, 1948) و به‌طور مشخص در حقوق بین‌الملل بشر، حقوق اقتصادی-اجتماعی را به‌عنوان جزء لاینفک در چارچوب هنجاری حقوق بشر شناسایی و تصدیق نموده است (هکی، ۱۳۸۸، ۲۹). بر این اساس، مواردی که در تضاد با منافع شهروندان بوده یا قراردادی که نتواند منافع برابر را برای آنان تأمین نماید، در ضدیت با آموزه عدالت و منع تبعیض مندرج در اصول اولیه اعلامیه جهانی حقوق بشر است. همین رویکرد نسبت به حمایت از دارایی‌های مجازی به‌عنوان بخش مهمی از قراردادهای الکترونیکی قابل مشاهده است که در ماده اول از قانون دارایی‌های مجازی (ارائه‌کنندگان خدمات) کیمن مصوب ۲۰۲۰ و ماده دوم از قانون دارایی مجازی (ارائه‌دهندگان خدمات) ایسلند مصوب ۲۰۲۰ نیز مدنظر قرار گرفته است (مافی و رامشی، ۱۴۰۱، ۱۶۰). در این قوانین و کنوانسیون‌های بین‌المللی مالی، بحث «دارایی مجازی» به عنوان شناسه ارزش‌های دیجیتال به کار رفته که به معنای مالیت بودن آنان است. به این

شناسند و اقدامات مناسب را در این جهت به عمل خواهد آورد».

۵-۲. حقوق بشر و قراردادهای الکترونیکی در قوانین داخلی

قوانین داخلی نیز به انحاء مختلف ضمن حمایت از قراردادهای الکترونیکی، سازوکارهایی را در نظر گرفته‌اند که در صورت تدقیق می‌تواند موافق اصول حقوق بشری در نظر گرفته شود. این اصول نیز همانند رویکرد اسناد بین‌المللی طیفی از رضایت طرفین، ارزشمند بودن، ظرفیت ارائه خدمات را شامل می‌شود.

۵-۲-۱. ایجاب و اعلام قبولی در قرارداد

فقه‌ها با استناد به نصوص شرعی، کتب لغت و مراجعه به عرف، مفهوم اصطلاحی عقد را مورد توجه قرار داده‌اند و معیارهایی برای عقد مطرح کردند که می‌بایست در قراردادهای الکترونیکی نیز حاکم باشد. از آثار قدما و متأخران فقه‌های امامیه چنین استنباط می‌شود که عقد (قرارداد) «ایجاب مرتبط با قبول یا ایجاب مقترن با قبول در نظر گرفته شده» (آل کاشف‌الغطاء، ۱۳۸۰، ۱/ ۱۱۸). بر این اساس الفاظ و اقوال به عنوان حقیقت عقود در نظر گرفته شده و صورت بیرونی عقد که با ابراز اراده طرفین در قالب ایجاب و قبول محقق می‌شود، نقش مهمی بر عهده دارد. ضمن اینکه عقد به معنای التزام نیست و التزام فقط لازمه عقلی و شرعی عقد و به تعبیر دیگر حکمی از احکام عقد می‌باشد.

صاحب جواهر(ره) به عنوان یکی از فقه‌های شناخته شده نیز ایجاب و قبول را عنصر قرارداد در نظر گرفته و بیان کرده است: «عقد عبارت است از گفته طرفین عقد یا گفته یکی و فعل دیگری است آن هم

نماید». بنابراین قراردادهای الکترونیکی به عنوان نوعی ابزار برای حمایت از حقوق اقتصادی شهروندان، عمل کردن بر اصول حقوق بشری از جمله حق بر سود متقابل و آزادانه مندرج در میثاق اخیر است. بنابراین قراردادهای الکترونیکی از منظر توسعه خدمات برای عموم مردم، نوعی حمایت حقوق اقتصادی شهروندان را با خود به همراه دارند و امروزه کاربران شبکه زنجیره بلوک، کلیه معاملات و فعالیت‌های خود را با بهره‌گیری از این شبکه و با استفاده از زیرساخت کلید عمومی یا زیرساخت امضای بدون کلید انجام می‌دهند (نجات‌زادگان و سلطانی، ۱۴۰۱، ۳۰۷).

در همین راستا، گروه ویژه اقدام مالی در توصیه‌نامه خود در سال ۲۰۱۹ بر قابلیت داشتن استفاده از دارایی مجازی برای اهداف پرداخت اشاره کرده است. بنابراین اگر بتوان علاوه بر جنبه سرمایه‌گذاری ارزشهای مجازی یا عنوان کلی آنان معاملات الکترونیکی و رایانه‌ای برای اهدافی نظیر تبدیل شدن آنان به وسیله‌ای برای دریافت و خرید کالا و خدمات بهره‌برد، نقش مهمی در استفاده از کارکرد آن به منزله وسیله مبادله ایجاد خواهد شد که از این نظر دارایی مجازی و پول مشابه یکدیگر هستند (مافی و رامشی، ۱۴۰۱، ۱۶۱). به این دلیل که به انحاء مختلف باعث حمایت از حقوق شهروندان و ارائه خدمات به آنان منجر می‌شود. باز در همین زمینه و در بند اول از ماده ششم از اعلامیه حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آمده است: «دولت‌های عضو این میثاق، حق کار کردن را که شامل حق فرصت داشتن در انتخاب آزاد یا قبول شغلی جهت تأمین معاش خود است، به رسمیت می‌-

و محتوای قرارداد، استفاده از ابزارهایی نظیر مهر و همچنین آراء اهل خبره مدنظر است که هریک می-توانند ضمن نادیده گرفتن سازوکارهای تشریفاتی، استفاده از اسناد عادی یا مشابه آن را مورد تأیید قرار دهند.

اما اصل یادشده در رویه حقوقی نیز قابل مشاهده است. زیرا همان‌طور که گفته شد برای صحت هر قراردادی، قانونگذار شرایطی را در نظر گرفته که قراردادهای مختلف از همان اصول و قواعد عمومی حقوق قراردادهای و تعهدات تبعیت می‌کند (مقامی‌نیا، ۱۳۹۱، ۸۶). از جمله اصلی‌ترین این معیارها، وجود اراده طرفین قرارداد است. اراده فرد در حقوق ایران دربرگیرنده دو جنبه اساسی است: رضا و قصد، که به آن قصد انشا نیز اطلاق می‌شود. حسب ماده ۱۹۰ قانون مدنی، اراده در دو حالت درونی قابل ذکر است: رضا و قصد. اراده انشایی همان قصد اعلانی است که در فقه امامیه و حقوق ایران نیازمند هر عمل حقوقی است (شهیدی، ۱۳۹۰، ۵۵-۵۶). قاعده مشهور فقهی «العقود تابعه للقصود» نشانگر اهمیت اراده و قصد طرفین در قرارداد است و این قاعده از نظر عقلی و شرعی نیز مقبول است (محمدی، ۱۳۹۵، ۲۹۸). در قراردادهای الکترونیکی نیز وجود اراده طرفین مهم تلقی شده است، اما این اراده باید به گونه‌ای مطرح گردد که طرف دیگر بتواند آن را دریافت نماید. قانونگذار در ماده ۱۹۱ قانون مدنی آورده است: «عقد محقق می‌شود به قصد انشاء به شرط مقرون بودن به چیزی که دلالت بر قصد کند». بنابراین تا وقتی که اراده طرفین به یکدیگر اعلام نگردد، توافق شکل نگرفته و قرارداد محقق نخواهد شد.

به گونه‌ای که شارع اثر مقصود را بر آن بار کرده است» (نجفی، ۱۳۷۹، ۵/۲۲). برخی دیگر از فقهی شیعه در تعریف قرارداد بیان کرده‌اند: «عقد، حیثیت ارتباط هریک از دو تعهد و ربط قراری به قرار دیگر است و عهد به معنای التزام نفسانی و جعل و قرار معاملی است» (طباطبایی‌یزدی، ۱۴۱۰، ۱/۴۹؛ خویی، ۱۳۷۶، ۲/۶۷). بنابراین انعقاد قرارداد و معامله لزوماً به معنای آن نیست که سازوکاری مبتنی بر کتابت و رعایت تشریفات از جمله ثبت رسمی سند وجود داشته باشد و رضایت طرفین به معنای انعقاد قرارداد است که در موارد متعددی قابل پذیرش طرفین است.

هرچند که در تعاریف فقهی امامیه درباره عقد، اختلافاتی وجود دارد اما به زعم برخی از محققین، «چنانچه تعاریف فقها را به نحوی تفسیر کنیم که با هم قابل جمع باشند و با تجزیه و تحلیل درست، همه عناصر تشکیل دهنده ماهیت عقد را در برگیرند، دیدگاه فقها یکسان می‌گردد و اختلاف مطرح شده در واقع اختلاف در تعبیر خواهد بود نه اختلاف در دیدگاه. بنابراین ذکر این نکته لازم است که منشأ تفاوت این تعاریف این است که در مورد تعریف عقد و بیان ماهیت آن، دو رویکرد متفاوت در بین فقها وجود داشته است؛ نخست رویکردی که فقیه، عقد را سبب ایجاد حقوقی می‌داند و در این صورت، عقد به ایجاب و قبول تعریف می‌شود و دوم، رویکردی که فقیه به اثر و نتیجه عمل حقوقی توجه می‌کند و در این صورت عقد به «عهد مؤکد»، «التزام در مقابل التزام یا ربط دو التزام» و مانند آن تعریف می‌شود» (محقق داماد، ۱۳۸۹/۶۶). اما در نگرش فقهی سازوکارهای متعددی از جمله اطمینان به گفتار، شهود، اقرار طرفین نسبت به سند و مضامین

۵-۲-۲. رضایت طرفین و اصل رضائی بودن

قراردادها در اصل نیازمند وجود تشریفات و ارائه اسناد رسمی برای متعهد نمودن طرفین هستند، اما وجود رضایت طرفین نیز وجه مهمی از عناصر قرارداد محسوب می‌شود. مطابق ماده ۱۹۰ قانون مدنی، قصد طرفین به عنوان شرط صحت اعتبار قرارداد در نظر گرفته شده است که طرفین باید از آن برخوردار باشد. در کنار این شرط، صحت قرارداد نیازمند فراهم بودن شرایط دیگری از جمله اهلیت و مشروعیت جهت، تعیین موضوع قرارداد و اعلام اراده و استفاده از ابزارهای مناسب و متعارف در بیان خواسته‌های طرفین است (مقامی‌نیا، ۱۳۹۱، ۹۰). بر این اساس، رضایت طرفین، قصد و اراده آنان و همچنین فراهم نمودن شرایطی برای ایجاب در قراردادهای الکترونیکی، وجه مهمی از فرایند تشکیل تعاملات حقوقی است. در قوانین داخلی از جمله در ماده ۱۰ از قانون مدنی، آمده است: «قراردادهای خصوصی نسبت به کسانی که آن را منعقد نموده‌اند در صورتی که مخالف صریح قانون نباشد نافذ است». بنابراین در عقود غیر معین در صورتی که عمل قراردادی در ضدیت با شرع و قوانین موجود نباشد، قرارداد معتبر بوده و اصل رضائی بودن می‌تواند مبنای توافق و عمل به تعهدات در نظر گرفته شود.

از جمله اصول و معیارهای مهم و حاکم بر قراردادها و معاملات، اصل رضایی بودن قرارداد است که در فقه و حقوق اسلامی نیز لحاظ شده است (قنوازی، ۱۳۸۸، ۲۲۲). به موجب این اصل، برای منعقد شدن هر معامله در قالب قرارداد، صرف ایجاب و قبول کفایت می‌کند و در راستای انعقاد عقد، تشریفات

ضرورتی ندارد؛ به عبارت دیگر، قبض، شرط صحت معامله نخواهد بود. در رضایی بودن معاملات، رعایت تشریفات از جمله الزام به تسلیم سند رسمی در معاملات موردنظر نیست. بنابراین حاکمیت آزاد و اراده فردی نقشی ارجح نسبت به اسناد رسمی و ثبت معاملات به صورت رسمی دارد. از این منظر، معاملات در چارچوب تعامل طرفین بر مبنای رضایت و با توجه به اراده طرفین صورت می‌گیرد (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸، ۸۹). اصل رضایی بودن در این معنا در تقابل با اصل تشریفاتی بودن معاملات اموال غیر منقول قرار می‌گیرد. زیرا مفاد معاملات مبتنی بر نوعی توافق میان طرفین معامله است و ثبت رسمی معاملات به صورتی که باید تشریفات هر عقدی در آن لحاظ شود، وجود ندارد. اما در راستای محقق شدن اصل «رضایی» بودن معاملات اموال غیر منقول، اصول دیگری از جمله رعایت حقوق مردم و حفظ منافع عمومی و جلوگیری از تضییع حقوق دیگران به عنوان یک شاکله مطرح است که مقررات خاصی را برای اصل یاد شده اعلام می‌دارد. بنابراین استفاده از ظرفیت رضائی بودن معاملات به نوعی هم‌سویی با اقتضائات و نیازهای جدید است که برای استفاده از آن در معاملات تجاری و مالی به عنوان یک نیاز مطرح است.

رضائی بودن معاملات در نظرگاه حقوقی از جمله در قوانین موضوعه، به نوعی حمایت از اسناد عادی در برابر اسناد رسمی و تشریفاتی بودن معاملات و قراردادها است که البته در معنای حقوق بشری به معنای توجه به رضایت طرفین و احترام به عرف تلقی می‌شود. به همین دلیل اسناد عادی در حکم سند رسمی در نظر گرفته می‌شوند. همان‌طور که

خرید یک شیء یا کالا در قالب انعقاد قرارداد نمود پیدا می کند، اطلاق مال به آن می تواند قابل قبول باشد. زیرا این رویه نشانگر رغبت عقلا به این بازار است (ترابی، ۱۳۹۸، ۱۲۹). از یک منظر می توان حقوق بشر را چیزی دانست که عموم مردم به آن تمایل دارند و اگر خواست عمومی مردم در زمینه تمایل به خرید یک محصول یا کالا چه کالای عینی و محسوس یا انتزاعی، نادیده گرفته شود، در تضاد با حق و تمایل عمومی مردم تلقی می شود.

اهمیت مال مفید در این است که یکی از نیازهای ضروری یا کامل انسان است. یعنی هر چیزی که در نزد مردم مطلوب و دارای اعتبار باشد، به نحوی که بتواند نیازهای آنان را برطرف سازد و در زندگی مردم دخیل باشد، مال محسوب می شود (بجنوردی، ۱۳۸۹، ۲/ ۲۹). بر این اساس، دارایی در نزد مردم «ارزش اقتصادی» و بر همین اساس «ارزش قانونی» می یابد. «ارزش اقتصادی» معیاری از سود حاصل از کالاها یا خدمات است. در شرایطی که داده های رایانه ای بتوانند نیازهای مردم را برطرف سازند و در زندگی واقعی آنان نیز دارای ارزش باشند، مالیت در نظر گرفته می شوند و تقاضای مردم برای این داده ها از یک طرف و ارزش گذاری آنان نیز گواهی بر مالیت بودن آنان است. این ارزش در واقع ارزش مالی است که نسبت به واحد پولی که مردم حاضرند برای آن بپردازند، اندازه گیری می شود. به عبارت دیگر، اگر مردم حاضر باشند برای «مطلوب بودن» اشیاء خود بهایی بپردازند، آنگاه وارد قلمرو مالکیت شده اند.

باید پذیرفت که تکلیف مالکیت داده های رایانه ای، قبل از اینکه مفهوم داده به طور کلی وارد علم

در ماده ۱۲۹۱ قانون مدنی شرایطی پیش بینی شده است که یک سند عادی در حکم سند رسمی باشد و اعتبار سند رسمی را داشته باشد. در نظام حقوقی ایران نیز مواد ۱۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳ و ۱۹۴ قانون مدنی چنین نگرشی نسبت به معاملات و قراردادها دارند که براساس مواد یادشده، اصولاً هر قراردادی ممکن است بدون رعایت تشریفات و کتابت و صرفاً با بیان شفاهی اراده منعقد گردد.

۵-۲-۳. سودآوری برای بهره وران و عامه

مردم

شرط سودمند بودن نیز معیار دیگری برای سنجش قراردادهای الکترونیکی است که اگر برای عموم باشد، ارزشمندتر است. تجارت الکترونیک، سود و منافع برای کشورهای در حال توسعه فراهم می سازد (سجادی کیا و همکاران، ۱۴۰۵، ۶۲۷). به طوری که قراردادهای الکترونیکی در قوانین و مقررات داخلی نیز به نحوی تعریف شده است که بهره مندی افراد از آنان نیز لحاظ گردد تا بتوان آنان را در راستای منافع عمومی تلقی نمود. سودمند بودن قراردادهای الکترونیکی دارای شرایطی است که در صورت تحقق می تواند ابزاری برای تحقق خواسته های بدیهی شهروندان از جمله حق بر منافع اقتصادی آنان در نظر گرفته شود.

در فقه و به تبع آن در حقوق اسلامی، مسأله قراردادهای الکترونیکی نیز در همین راستا قابل ارزیابی است. همچنان که از نظرگاه فقهی، مال بودن چیزی در نظر گرفته شده که افراد عقلاً مایل باشند تا در قبال آن، چیزی پرداخت کنند (نائینی، ۱۴۱۳ق، ۲/ ۳۶۵). وقتی در سطح عمومی جامعه از جمله در نزد فعالان اقتصادی یا عامه مردم تمایل به

حقوق شود، حداقل از نظر ارزش اقتصادی یا ویژگی منفعت، استفاده و رضایت، توسط آن تعریف شده است. در هر صورت از نظر فقهی، کاربردی بودن داده‌های رایانه‌ای حائز اهمیت هستند و حساسیت فقه اقتصادی نسبت به این داده‌ها، ناظر بر کارکرد اقتصادی این پدیده است (سبحانی و درودیان، ۱۳۹۴، ۱۱۴). در واقع تا زمانی که کارکرد این داده‌ها در راستای حل مشکلات روزمره و ناظر بر استفاده مردم برای رتق و فتق امور بوده و دارای منفعت برای آحاد مردم است، مالیت محسوب شده و ارزش اقتصادی و مالی برای مردم دارند. به هر حال باید پذیرفت که قراردادهای الکترونیکی هم از جهت نیازهای عمومی در عرصه اقتصاد و هم از جهت سودمند بودن برای مردم، برطرف‌کننده حقوق اقتصادی افراد از حیث استناد به اصول حقوق بشری است که نیازمند حمایت و توسعه آن در عرصه اقتصادی است.

۶. نتیجه‌گیری

جست‌وجوی عناصر و معیارهای حقوق بشری بر قراردادهای الکترونیکی نیازمند شناخت عناصری است که در آموزه‌های حقوق بشری مطرح شده و ضرورت دارد یا اینکه با بررسی می‌توان ردپای آنان را در قراردادهای الکترونیکی مشاهده نمود. اصل اولی که در اعلامیه جهانی حقوق بشر و همچنین در میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مصوب ۱۹۶۶ مطرح است حمایت از حق آزادی افراد در آزادی و حق بر اراده آزاد است که در قراردادهای الکترونیکی نیز به‌عنوان یک اصل لحاظ شده است. به این دلیل که ارکان اصلی قرارداد، حمایت از آزادی و حاکمیت اراده است که با توجه

به ماهوی بودن این رکن در قراردادهای الکترونیکی نیز مطرح است. اصل مالکیت افراد و حق بهره‌مندی از مزایای یک عمل اقتصادی نیز موضوع مهمی است که در اسناد حقوق بشری و میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به وضوح بیان شده و در قراردادهای الکترونیکی نیز همین هدف اقتصادی قابل‌مشاهده است. ایجاب و قبول و رضایت افراد بیش از هر چیزی در اصل رضائی بودن نمود پیدا کرده که علاوه بر اسناد بین‌المللی، قراردادهای الکترونیکی هم در اسناد جهانی و هم در قوانین و مقررات داخلی به آن تأکید دارند. در اصول معین‌شده در معاهده رم یک بحث حاکمیت و اراده آزاد لحاظ شده که در قراردادهای الکترونیکی نیز جاری است.

ایجاب و قبول که حتی ممکن است به شیوه شفاهی نیز اعلام شود، دستاورد مشترکی است که در اسناد حقوق بشری و تحت عنوان رضایت و خواسته شهروندان در حقوق اقتصادی مطرح شده و در قراردادهای الکترونیکی حتی با ذکر شفاهی آن نظیر آنچه در قراردادهای سنتی وجود دارد، قابل‌مشاهده است. اما حقوق بشر اقتصادی وجه دیگری نیز دارد و آن هم حمایت از منافع و نیازهای افراد است تا بتوانند در پرتو استفاده از قراردادهای الکترونیکی همگام با اصول حقوق بشری از حقوق و منافع خود دفاع کنند. در اسناد جهانی از جمله اعلامیه حقوق بشر و یا در اسناد مرتبط با مالکیت معنوی ضمن برشمردن این حق برای بهره‌وران در اسناد و قراردادهای الکترونیکی بر ضرورت حفظ و تداوم ارائه خدمات برای شهروندان نیز تأکید شده است.

- بجنوردی، سید میرزا حسن، *القواعد الفقهیه، قم، انتشارات دارالکتب العلمیه، ۱۳۸۹*.

- بیگدلی، نرگس، *بررسی تطبیقی حقوق مالکیت معنوی در سازمان تجارت جهانی و نظام جمهوری اسلامی ایران، تهران، دانشگاه آزاد، واحد تهران مرکز، ۱۳۹۵*.

- ترابی، مرتضی، *خرید و فروش و استخراج پول دیجیتالی (بیت کوین)، قم، انتشارات توحید، ۱۳۹۸*.

- توحیدی، احمد رضا، «حقوق بشر و تحولات آن در جهان معاصر»، *رواق اندیشه، شماره چهل و هشتم، ۱۳۸۴*.

- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، *ترمینولوژی حقوق، تهران، انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۸*.

- جوادی شریف عریانی، مریم، «بررسی جایگاه قراردادهای الکترونیکی در نظام حقوقی ایران؛ چالش ها و فرصت ها در عصر دیجیتال»، *فصلنامه مطالعات حقوق، دوره جدید، شماره پنجاه، ۱۴۰۴*.

- خویی، ابوالقاسم، *محاضرات فی الفقه الجعفری، قم، مؤسسه دائرة المعارف فقه الاسلامی، ۱۳۷۶*.

- سبحانی، حسن و درودیان، حسین، «ارزیابی انتقادی رویکردهای موجود در هستی شناسی پول، ارائه تفسیری بدیل»، *فصلنامه اقتصادی اسلامی، شماره پنجاه و هفتم، ۱۳۹۴*.

- سجادی کیا، مهدی؛ خویینی، غفور و صالحی فر، علیرضا، «مفهوم اعتبار و شرایط عمومی صحت قراردادهای الکترونیکی در حقوق ایران و امارات؛ درنگی در فقه مذاهب اسلامی»، *پژوهش نامه حقوق اسلامی، دوره بیست و هفتم، شماره اول، ۱۴۰۵*.

بنابراین بحث مهمی که باید از کاربردی بودن قراردادهای الکترونیکی از آن اطمینان پیدا کرد، توانایی و ارائه خدمات به شهروندان در قالب یک مقوله مهم حقوق بشری است که در چارچوب معیارها و حقوق اقتصادی-اجتماعی جای می گیرد. بر این اساس قراردادهای الکترونیکی در ماهیت، تفاوتی با قراردادهای سنتی ندارند و در عین حال با استفاده از ظرفیتهای جدید، باعث تسهیل و بهبود دسترسی شهروندان به حقوق اقتصادی خود در مناسبات دنیای ارتباطات و اینترنت می شوند. بنابراین هم ارکان معامله و قرارداد، رضایت، ایجاب و قبول و هم بهره گیری از قراردادهای الکترونیکی برای دسترسی شهروندان به خدمات و تسهیلات بخشی از کارکرد مهم قراردادهای یادشده است که موافق اصول حقوق بشری است و در صورت عدم تعارض با قوانین و اسناد بین المللی و آموزه های شرعی در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران، راهگشای حمایت از حقوق بشر در ابعاد مختلف آن از جمله در حوزه اقتصادی و اجتماعی خواهد بود.

۷. سهم نویسندگان

فرایند نگارش مقاله توسط نویسنده مسئول انجام شده است.

۸. تضاد منافع

بنابر اظهارات نویسنده، در مقاله حاضر تضاد منافی وجود ندارد.

منابع

الف. منابع فارسی

- آل کاشف الغطاء، محمدحسین، *تحریرالمجله، تهران، مکتبه النجاش، ۱۳۸۰*.

- شهیدی، مهدی، تشکیل قراردادهای و تعهدات، تهران، مجد، ۱۳۹۰.
- طباطبایی مؤتمنی، منوچهر، آزادی عمومی و حقوق بشر، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۳.
- طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم، حاشیه/المکاسب، تهران، اسماعیلیان، ۱۴۱۰ق.
- قربانوند، محمدباقر، «زمان و مکان تشکیل قرارداد الکترونیکی»، فصلنامه پژوهش حقوق، دوره دوازدهم، شماره بیست و نهم، ۱۳۸۹.
- قنوتی، جلیل؛ شبیری، سید حسن و عبدی‌پور، ابراهیم، حقوق قراردادهای در فقه امامیه، تهران، سمت، ۱۳۸۸.
- کاظمی فرد، مه‌ری، «قراردادهای هوشمند در حقوق خصوصی ایران: مبانی تئوریک و چارچوب اجرایی»، دانشنامه فقه و حقوق تطبیقی، دوره دوم، شماره اول، ۱۴۰۲.
- گل محمدی ننه کران، شاپور و نسب‌پور مولائی، محمدرضا، «قراردادهای هوشمند و قانون حاکم بر آنها در پرتو حقوق بین‌الملل»، مجله فقه و حقوق تطبیقی، دوره دوم، شماره سوم، ۱۴۰۳.
- لطیفی، مهدی، «حقوق مالکیت معنوی»، مجله معرفت، شماره پنجاه و سوم، ۱۳۸۱.
- مافی، همایون و رامشی، میثم، «ماهیت حقوقی دارایی مجازی»، فصلنامه تحقیقات حقوقی، شماره صد و سوم، ۱۴۰۱.
- محقق داماد، سیدمصطفی، حقوق قراردادهای در فقه امامیه، تهران، سمت، ۱۳۸۹.
- محمدی، ابوالحسن، قواعد فقه با اضافات و تجدیدنظر، تهران، انتشارات میزان، ۱۳۹۵.
- مقامی نیا، محمد، «نحوه انعقاد قراردادهای الکترونیکی و ویژگی‌های آن»، دو فصلنامه دانش حقوق مدنی، شماره نخست، ۱۳۹۱.
- ناصر، مهدی، قراردادهای هوشمند، مطالعه تطبیقی حقوق ایران و آمریکا، تهران، انتشارات مجد، ۱۳۹۷.
- نائینی، محمدحسین، المکاسب و البیع، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ق.
- نجات‌زادگان، سعید و سلطانی، محمد، «ارزیابی شرایط عمومی صحت قراردادهای هوشمند از منظر حقوق ایران و آمریکا»، فصلنامه تحقیقات حقوقی، دوره اول، شماره اول، ۱۴۰۱.
- نجفی، محمدحسین، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۳۷۹.
- هکی، فرشید، حقوق اقتصادی-اجتماعی بشر در ایران، چاپ اول، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ۱۳۸۸.

ب. منابع لاتین

- Anderman, S. D & Kallaughner, J, *Technology, Transfer and the New EU Competition Rules: Intellectual property Llicensing After Modernization*, Oxford Unuversity Press, 2006.
- Zanger, L, M, *Electronic Contracts:Some of the basics, Corporate Law Departments Newsletter*, Illinois State Bar Association.

ج. اسناد و منابع سازمان‌های بین‌المللی

- Financial Action Task Force (2019), *Guidance for a Risk-Based Approach for Virtual Assets and Virtual Asset Service Providers*, FATF.
- United Nations (1948). *Universal Declaration of Human Rights* (General Assembly Resolution 217 A (III)).
- United Nations (1966). *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* (General Assembly Resolution 2200 A (XXI)).